

Грехем ГРІН

ОСТАННЕ СЛОВО

ОПОВІДАННЯ

З англійської переклав Валентин КОРНІЄНКО

Старий устиг призвичайтися до несподіванок і майже не здивувався, коли незнайомець вручив йому паспорт на чуже ім'я та ще й з візою на виїзд до країни, якої він зроду не сподівався, ані бажав відвідати. Щоправда, був він дуже старий і звик до невибагливого самітного життя без спілкування з людьми — відлюдництво навіть давало йому відчуття своєрідного щастя. Він мав дах над головою: однокімнатне помешкання з кухонькою та ванною. Раз на місяць одержував невеличку, але цілком достатню для нього пенсію, що надходила невідь-звідки. Можливо, це було пов'язане з нещасливим випадком багато років тому, коли йому відібрало пам'ять. Єдиною

згадкою про ту пору був якийсь гострий тріскіт, спалах чогось наче блискавиця, а тоді — тривалий морок, сповнений тривожних снів, з яких він зрештою пробудився в комірчині, де жив тепер.

— Двадцять п'ятого вас доправлять до аеропорту,— сказав йому незнайомець,— і посадять у ваш літак. Коли прибудете, вас зустрінуть, і там на вас чекатиме помешкання. Найкраще для вас було б, якби в літаку ви ні з ким не розмовляли.

— Двадцять п'ятого? Цебто грудня, га? — Нараз він усвідомив, що на силу орієнтується в часі.

— Авжеж.

— Виходить, на Різдво Христове?

— Ба! Ось уже двадцять із лишком років, як Різдво Христове скасоване. Після нещасливого випадку з вами.

Старий не годен був отяметися з подиву: чи ж можливо скасувати Різдво? Коли гість пішов, він звів очі на маленьке дерев'яне розп'яття у себе над ліжком, немов сподівався, що воно все йому пояснить. Одне рамено хреста, а з ним і рука фігури, було відбите: це розп'яття він знайшов два (а чи, може, три?) роки тому в ящику на сміття, яким користувався спільно з сусідою, що ніколи не встряявав з ним у розмову.

— А тебе? Чи тебе скасовано теж?

Відбита рука немовби відповіла йому:

— Так.

Їхньому спілкуванню якоюсь мірою сприяло те, що в них, здавалося, була спільна пам'ять.

Зі своїм сусідою старий не спілкувався зовсім. Відколи повернувся в цій кімнаті до життя, не перекинувся й словом із жодною душою, бо не міг не відчувати, що до нього бояться озиватися. Здавалося, інші знають про нього щось таке, чого не знов він сам. Може, то був злочин, учинений перед тим, як настав морок. Біля дому завжди огинався хтось, хто ніяк не міг бути сусідою, бо назавтра його змінював хтось інший, тож він і собі ні до кого не забалакував, навіть до старої пані з горішнього поверху, охочої поплескати язиком. Одного разу на вулиці вона окликнула його на якесь ім'я — зовсім не таке, як у паспорті — дивлячись убік, щоб не спускати з очей їх обох — і старого, і наглядача. Ім'я було досить звичайне: Іоанн.

Якось старий вирядився був до хлібної крамнички, і, може, тому, що після кількотижневого дощу нарешті випала ясна тепла дніна, відважився кинути тому чоловікові на вулиці: «Хай благословить вас Господь, голубе!», — після чого той шарпнувся, наче пронизаний наглим болем, і повернувся до нього спиною. Старий почвалав далі, щоб купити собі хліба, свого найпершого поживку, і до самої хлібної крамнички його не полишло відчутия, що за ним ідуть назирці. Одначе така вкрай таємнича атмосфера його не надто турбувала. Одного разу він зауважив, звертаючись до єдиного свого слухача, калічної дерев'яної фігурки:

— Гадаю, нам з тобою хочуть дати спокій.

Він був цілком задоволений, немовби звільнився врешті від незмірного тягаря, що гнітив його десь-колись, у темному забутому минулому.

Аж ось прийшов цей різдвяний, як йому ще й досі здавалося, день, а з ним і загадковий незнайомець.

— Поїдете до аеропорту. Чи ви вже зібрали речі?

— Мені майже нічого збирати та й ні в що.

— Зараз принесу валізу,— і незнайомець кинувся до дверей.

Коли він зник, старий загорнув дерев'яну фігуру в свій єдиний запасний піджак, а тоді, як валізу вже принесли, поклав згорток на її спід і прикрив згори двома сорочками та білизною.

— Оце все, що ви маєте?

— У моїх літах потрібно так мало.

— А в кишені у вас що?

— Нічого, крім книжки.

— Покажіть.

— Навіщо?

— У мене свої обов'язки.

Незнайомець вихопив книжку з руки старого і кинув оком на титульну сторінку.

— Хто вам дозволив? Як до вас потрапила ця книжка?

— Вона в мене з самого дитинства.

— У шпиталі її мали б конфіскувати. Доведеться доповісти.

— Ніхто тут не винен. Я її приховав.

— Вас привезли непритомного. Як ви могли приховати?

— Гадаю, всі були надто заклопотані тим, щоб порятувати мені життя.

— Це називається злочинним недбалством.

— Пригадую, хтось ніби про неї запитував. Я сказав їм правду: ця книжка — пам'ятка стародавньої історії.

— Забороненої історії. Її доведеться спалити.

— Там немає нічого страшного, — знизав плечима старий. — Ви переконалися б самі, якби спершу її трохи почитали.

— І не подумаю. Я вірний Генералові.

— О, звісно, ви маєте рацію. Вірність — то велика чеснота. Та дарма. Ось уже кілька років, як я її майже не читаю. Всі улюблені сторінки тримаю отут, у голові, а моєї голови вам не спалити.

— Не будьте такі певні, — відказав чоловік.

І вже не розтуляв рота аж до їхнього прибуття до аеропорту, де все на диво перемінилося.

Офіцер у парадній уніформі привітав старого з такою повагою, аж той почув себе так, ніби повернувся в давноминулі часи. Офіцер навіть виструнчився перед ним.

— Генерал просив від свого імені побажати вам приємної подорожі, — оголосив він.

— Куди ви мене везете?

Замість відповісти на запитання, офіцер поцікавився у конвоїра в цивільному:

— Це весь його багаж?

— Весь, але я вилучив оцю книжку.

— Дайте погляну.

Офіцер заходився вивчати титульну сторінку.

— Що ж, — промовив він, — ви виконали свій обов'язок, та все ж її поверніть. Це особливий випадок. Він Генералів гість, а така книжка, хоч би що там було, жодної небезпеки нині не становить.

— Закон...

— Навіть закони задавнюються.

Старий повторив запитання в іншій формі:

— Якою авіалінією я летітиму?

— Ви, пане, також трохи задавнилися. Нині діє лише одна авіалінія — Сполучений світ.

— О Боже! О Боже! Які зміни!

— Не хвилюйтесь, пане, пора змін завершилася. Нині світ живе у мирі й спокої. І вже не потребує жодних змін.

— Куди ви мене везете?

— Всього-на-всього в іншу губернію. Не більш як чотири години польоту. У власнім Генераловім літаку.

То був незвичайний літак. Він мав щось на кшталт кімнати засідань із комплектом розкладних фотелів-ліжок, розрахованих лише на шість осін; у відчинені двері, мимохідь, старий примітив ванну, якої не бачив багато років (у його комірчині був лише душ), і відчув гостре бажання провести наступні години, лежачи в теплій воді. Між фотелями та відкритою кабіною містився бар, і стюард з улесливим виглядом запропонував йому

щось подібне до меню вин усіх націй та народів, якщо випадало говорити про якісь нації та народи в цьому Сполученому світі. Навіть нуждене вбрання старого, очевидчаки, було безсиле применшити стюардову шанобу. Можливо, він плавував перед будь-яким Генераловим гостем, хоч би як мало той годився в його очах для такої ролі.

Офіцер сів на деякій відстані, немовби делікатно давав йому змогу потішитися сумирним читанням забороненої книжки, але старий був заполнений хіба ще дужчим прагненням миру та спокою. Він стомився від усіх цих таємниць: щойно залишеної таємничої комірчини, напруження, що йшло бозна-звідкіль, оцього розкішного літака і насамперед оцієї ванни. Укотре вже почав гортати сторінки своєї пам'яті, яка різко уривалася приголомшивим тріскучим громотом і мороком відразу по тому... скільки це пак літ спливло вже відтоді?

Здавалося, він жив під загальним наркозом, який тільки тепер почав вивітрюватися. Зненацька йому стало страшно в цьому великому приватному літаку: які-то спогади чекатимуть на нього по пробудженні? Він заходився читати книжку: вона звично розгорнулася якраз на тому місці, на якому він найчастіше її розгортає і яке запало йому в душу: «Він був у цьому світі, і цей світ був створений ним, і цей світ його не знав».

До вух йому долинув стюардів голос:

— Трохи кав'яру, пане, чарку горілки, а чи волієте склянку сухого вина?

Не відводячи очей від знайомої сторінки, він сказав:

— Ні, ні, дякую. Я не хочу ні їсти, ні пити.

Дзенькіт пересунутої на таці склянки знову розбуркав його пам'ять. Він зробив машинальний жест рукою, ніби збирався щось покласти перед собою на стіл, і на мить уздрів натовп невідомих людей, що схилили голови, а тоді у глибокій тиші пролунав знайомий оглушливий тріскіт і відразу ж запав морок...

Стюардів голос отяминув його.

— Прошу пристебнути пояс, пане. За п'ять хвилин посадка.

Внизу сходів його зустрів інший офіцер і повів до великого авта. Урочистий церемоніал, шана, довколишня розкіш розворушили в ньому приховані десь у надрах пам'яті спомини. Тепер він не відчував жодного подиву, немовби переживав був усе це багато років тому: рука сама собою зробила заперечний жест, з вуст зірвалося: «Я слуга слуг...», але дверцята хриснули, і речення так і лишилося недокінченим.

Вони їхали порожніми вулицями, де лише біля поодиноких крамниць юрмилися черги. «Я слуга...» — почав він знову. При вході до готелю їх привітав адміністратор. Віддавши уклін, він звернувся до старого:

— Я пишауся тим, що мені випала честь вітати особистого Генералового гостя. Сподіваюсь, вам не бракуватиме жодних вигод під час вашого короткого побуту тут. Досить вам тільки сказати слово...

Старий звів очі догори, зачудовано розглядаючи п'ятнадцятіповерхову озію.

— Скільки мене тут триматимуть? — поцікавився він.

— Вам зарезервовано номер, пане. На одну ніч.

У розмову хапливо встрав офіцер.

— З тим, щоб узавтра ви могли зустрітися з Генералом. Він зичить вам добре виспатись після дороги.

Старий напружив пам'ять, і в ній зринуло давно забуте ім'я. Здавалося, вщент потрощена пам'ять поверталася до нього окремими скалками.

— Генерал Мегрім?

— Ні, ні. Генерал Мегрім помер. Десять років із двадцять тому.

Швейцар в уніформі відсалютував Генераловому гостеві на вході до готелю. Консьєрж стояв напоготові з ключами.

— Отут я вас залишу, пане,— сказав офіцер,— а взавтра прийду по вас об однадцятій ранку. Генерал зустріне вас о пів на дванадцяту.

Адміністратор відпровадив його до ліftа.

Коли консьєрж і офіцер опинились від старого на безпечній відстані, перший звернувся до другого:

— Хто цей добродій? Генералів гість? Судячи з одежі, він найпослідовніший злидень.

— Це папа.

— Папа? А що він за один — той папа? — запитав консьєрж, але офіцер без слова покинув готель.

По адміністраторовім відході старий здавав собі справу, який він страшенно втомлений, а проте не переставав вражено приглядатися до свого оточення. Він навіть помащав пухку перину великого двоспального ліжка. Відчинивши двері ванної кімнати, побачив силу-силенну маленьких каламарчиків. Єдина річ, яку він завдав собі клопоту вийняти, була ретельно скована у валізі дерев'яна статуетка. Він прихилив її до люстра на туалетному столику, кинув одежду на стілець, а тоді, немов за командою, простягся на ліжку. Якби він бодай трохи розумів, що діється довкола, то, можливо, втратив би надію заснути, але він не розумів нічогісінько, і ніщо йому не заважало поринути у глиб перини, де негайно прийшов сон, а з ним і сновидіння, уривки якого він пригадав по пробудженні.

Він виголошував промову — йому виразно було видно — в якійсь подобі величезної стодоли, а перед ним стояли кілька десятків слухачів. На одній стіні висів понівечений дерев'яний хрест із однорукою фігурою, подібною до скованої у його валізі. Змісту свого казання він не пам'ятав, бо слова виголошувано мовою, — чи навіть кількома мовами, — яких він не знав або не годен був пригадати. Стодола поволі маліла, поки стала не більшою за щойно залишенну комірчину, і перед ним уже стояла навколошки якась стара жінка з дрібненьким дівчам поруч себе. Замість того, щоб уклякнути й собі, воно вп'ялося в нього поглядом, сповненим зневаги, немовби дівча говорило вголос: «Я не втямлю жодного твого слова, хіба не можна балакати по-людському?»

Старий прокинувся з жахливим відчуттям поразки і лежав у постелі, неспроможний склепити очей, відчайдушно силкуючись поринути знову в сон і здобутися на зрозумілі для дитини слова. Він навіть вимовив кілька з них, перші-ліпші, які згадав. «Рах»¹, — проказав він, але це слово для неї звучатиме, немов чужоземне, як звучало й для нього самого. Він спробував інше — «Любов». Вимовлялось воно легше, але тепер видавалося надто заяложеним і внутрішньо суперечливим. Він побачив, що й сам гаразд не добере, що воно означає. Це було щось таке, чого він навряд чи коли-небудь зазнавав. Можливо, ще перед дивним тріскотом, супроводжуваним раптовим мороком, він міг пережити щось подібне до натяку на це почуття, але, безперечно, якби любов мала для нього якусь реальну вагу, бодай маленька пам'ять про неї та збереглася б.

Його невеселі думи урвав прихід кельнера з тацею, де парувала кава й красувалися найрозмаїтіші гатунки хліба та тістечок, яких він ніколи не бачив у маленькій хлібній крамничці, єдиній, де брав для себе харчі.

— Полковник звелів нагадати вам, пане, що він прибуде сюди об однадцятій, аби відвезти вас до Генерала, і що вбрання для такої нагоди ви знайдете в одержній шафі. Якщо під час свого досить несподіваного від'їзду ви забули прихопити з собою бритву, щітки та інші предмети першої потреби, все це можна знайти у ванній кімнаті.

— Моя одежда онде на стільці, — відказав він і додав жартівливо. — Не приїхав же я сюди в чому мати спородила.

— Мені сказано її забрати. Все потрібне знайдете отут, — і кельнер показав на одежну шафу.

Старий скинув очима на свій піджак, штани, сорочку, шкарпетки і, коли кельнер обережно згріб їх докупи, йому вже не вперше набігло на дум-

¹ Мир (лат.).

ку, що їх давно слід було почистити й випрати. Він не бачив жодного резону протягом усіх останніх років гайнувати жалюгідні гроші мізерної пенсії на хімчистку, коли він ні з ким регулярно не зустрічався, крім булочника, приставленого до себе наглядача та, принаїдно, сусіди, який боявся й глянути в його бік і навіть переходив на протилежний хідник, аби з ним не здібатися. Хімчистка могла бути громадською потребою для інших, але він не жив громадським життям.

Кельнер залишив його, і він стояв у спідніх, поринувши в роздуми про всі ті дива. Відтак у двері постукали й зайшов офіцер, що приставив його сюди.

— Як? Ви ще не прибрались і не поснідали? Генерал сподівається, що ми прибудемо вчасно.

— Кельнер забрав мою одіж.

— Ваша одіж у шафі.

Він розчинив дверцята, і старий побачив, що там висить білий стихар та білий плащ.

— З якої речі? Що це ви таке говорите? Чи ж я маю право...

— Генерал воліє скласти вам шану. Сам він буде при повному параді. Ба! На вас чекає почесна варта. Ви теж повинні мати на собі свою уніформу.

— Мою уніформу?

— Ідіть мерщій поголіться. Там майже напевне робитимуть знімки для світової преси. Преси Сполученого світу.

Він скорився і, хвилюючись, кілька разів порізався. Відтак машинально вирядився в білу сутану та плащ. На дверцятах шафи блищало поздовжнє люстро, і він вигукнув із жахом:

— Я виглядаю так, наче я священик!

— А ви ним і були. Ці сутани позичено у Всесвітнього музею людини спеціально для такої нагоди. Дайте вашу руку!

Він скорився. Як-не-як влада! Офіцер насадив йому на палець персня.

— Музей,— провадив він,— відмовлявся позичити вам персня, але Генерал наполіг. Такої нагоди не випаде більш ніколи. Ходіть, будь ласка, за мною.

Вони вже наблизалися до порога, коли це офіцерові впала в око дерев'яна статуетка на туалетному столику.

— Вам би ніколи не дозволили взяти її з собою,— зауважив він.

Старий не мав жодної охоти підводити когось під монастир.

— Просто я добре її заховав.

— Дарма. Гадаю, музей буде радий узяти її в свої фонди.

— Я волів би, щоб вона лишалася в мене.

— Не думаю, що вона буде ще вам потрібна після зустрічі з Генералом.

Вони проїхали багато чудернацьких вулиць і врешті дісталися широкого майдану. Перед якоюсь спорудою, чи не колишнім палацом, вишикувалися солдати, і тут авто зупинилося.

— Нам виходити,— звернувся урядовець до старого. — Не тривожтеся. Генерал хоче віддати вам належні військові почесті як колишньому голові держави.

— Голові держави? Не розумію.

— Прошу. Я після вас.

Старий запевне впав би, зашпортившись у згортках сутани, якби офіцер не схопив його за руку. Коли він випростався, щось бабахнуло, і він знову мало не поточився. Здавалося, гуркіт, що він почув був колись, ще перед тим, як його обплутала своїми тенетами ця невідступна небезпека, тепер посилився десятикратно. Той гуркіт немовби розколов йому голову навпіл, і крізь розколину в неї почали просочуватися спомини минулого життя.

— Не розумію,— повторив він.

— Це на вашу честь.

Старий зиркнув униз на свої ноги і побачив згортку стихаря. Перевів по-

гляд на свою руку і побачив персня. Почувся брязкіт металу. То солдати брали «на караул».

Генерал зустрів його вельми дружньо й відразу перейшов до суті справи.

— Я хочу, аби ви затямили,— сказав він старому,— що я жодною мірою не відповідальний за спробу замаху на ваше життя. То була прикра помилка одного з моїх попередників, генерала Мегріма. Прикрих помилок легко допускаються на пізніших етапах революції. Минуло цілих сто років, перш ніж ми збудували всесвітню державу і встановили мир у всьому світі. Генерал по-своєму боявся вас, до того ж ви ще мали багатьох прибічників.

— Боявся? Мене?

— Ато ж. Ви повинні взяти собі втямки, що ваша церква відповідальна перед історією за багато воен. І ось нарешті ми їх унеможливили.

— Ale ж ви генерал. A надворі я бачив силу солдатів.

— Вони залишаються як охоронці світового миру. Можливо, через сто років їх уже не буде, достату як нині вже нема вашої церкви.

— Нема церкви? Багато років тому мені відібрало пам'ять.

— Ви останній живий християнин,— пояснив Генерал. — Ви історична постать. Ось чому, врешті-решт, я надумав вас ушанувати.

Генерал добув коробку сигарет і простяг співрозмовникові, запрошуючи пригоститися.

— Чи не закурили б ви зі мною, папо Іоанне? Пробачте, забув який у вас номер. Часом не двадцять дев'ятій?

— Папа? Даруйте, не курю. Чому ви називаєте мене папою?

— Bo ви ще й досі папа, хоча, правда, й останній. — Генерал запалив сигарету і вів далі. — Зрозумійте: проти вас особисто ми нічого не маємо. Нічогісінько! Ви обіймали високу посаду. У нас із вами було чимало спільніх цілей. I взагалі було багато чого спільного. Цим, зокрема, пояснююється, чому генерал Мегрім мав вас за небезпечного ворога. Поки у вас лишалися прибічники, ви уособлювали альтернативний вибір. A поки був би альтернативний вибір, не вщухала б війна. Я не поділяю методи, яку він обрав. Стріляти у вас отак по-змовницькому, коли ви читали... як це пак по-вашому?

— Свої молитви?

— Ні, ні. To була прилюдна церемонія, нині вже заборонена законом. Старий почувався геть збитим з пантелику.

— Меса? — запитав він.

— Так, так, гадаю, це саме те слово. Генералові дії завдали нам чимало клопоту: вони могли зробити з вас мученика і неабияк загальмувати здійснення нашої програми. Щоправда, оту... як це пак по-вашому?.. месу слухав який десяток мирян, не більше. Ale його метода була ризикованою. Наступник генерала Мегріма це усвідомив, і я теж дотримувався помірної політичної лінії. Ми зберегли вам життя. Ми ніколи не дозволяли пресі бодай вряди-годи згадувати про вас чи про ваше життя в самотині.

— Я не зовсім розумію. Даруйте, будь-ласка. Я тільки починаю дещо пригадувати. Коли ваши солдати оце щойно вистрелили з рушниць...

— Ми охороняли вас, бо ви були останній провідник тих, хто ще звав себе християнами. Інші здалися сліве без опору. Яка дивна низка назв — свідки Єгови, лютерани, кальвіністи, англіканці! З роками всі вони поступово зникли, один по одному. Люди вашої конфесії назвалися католиками, немовби претендуючи на те, щоб презентувати всю цю групу, хай навіть з ними й воювали. Історично, як на мене, ви були перші, хто самоорганізувався і проголосив себе прибічниками міфічного єврейського теслі.

— Цікаво, як йому одбило руку,— озвався старий.

— Руку?

— Перепрошую. Мої думки блукали десь-інде.

— Ми лишили те, що від вас лишилося, до останку, бо ви ще мали доволі прибічників, і в нас, крім того, були певні спільні цілі. Скажімо, мир

у всьому світі, покласти край злидням. Був час, коли ми могли вас використовувати. Використовувати, аби знищити ідею національних держав задля створення більшої цілості. Ви вже не становили небезпеки, тож акція генерала Мегріма була зайва чи, в кожному разі, завчасна. Нині ми тішимося, що все це безглуздя скінчилося, пішло в непам'ять. Ви більше не маєте прибічників, папо Іоанне. Двадцять з гаком останніх років я не спускав вас з очей. І жодна душа не пробувала налагодити з вами зв'язок. Ви не маєте жодної влади, світ тепер єдиний і живе в мирі. Ви вже не ворог, вас нічого боятися. Я дуже вам співчуваю, бо в отій вашій комірчині роки, мабуть, тяглися нестерпно довго й нудно. Певно, віра старіє, як людина. Їй не дано вічного життя. Комунізм постарівся і сконав, те саме з імперіалізмом. Християнство сконало теж, за винятком вас. Сподіваюся, ви були достойним папою, і я хочу віддати вам шану і подякувати, пообіцявши, що вас більше не триматимут у таких тюремних умовах.

— Дякую вам. Та вони були не такі тюремні, як вам видається. Зі мною був друг. Я міг із ним бесідувати.

— Що це ви таке говорите? Ви були самі. Навіть виходячи купити хліба, ви ні з ким не спілкувалися.

— Він чекав на мене, коли я вертався. Який жаль, що йому відбило руку!

— О, це ви про оту дерев'яну фігурку! Музей міфів буде радий долучити її до своєї колекції. Та облишмо міфи, час поговорити про поважні речі. Ось бачите, я кладу на стіл зброю. Я не вірю в те, що люди повинні страждати ні за що ні про що. Я вас шаную. Я не генерал Мегрім. Хотілося б, аби ви померли гідно. Ви останній з християн. Настав історичний момент.

— Ви хочете мене вбити?

— Так.

Замість страху, старий відчув полегкість.

— Ви спровадите мене туди, де останні двадцять років мені й самому не раз кортіло опинитися.

— У морок?

— О, я знов: морок — то не смерть. Брак світла, та й годі. Вельми вам вдячний.

— Я сподівався, ви поділите зі мною свою останню трапезу. Це стало б своєрідним символом. Символом дружби між двома людьми, народженими бути ворогами.

— Даруйте, я не голодний. Ну ж бо, починайте страту.

— Тоді — хоч по склянці вина, папо Іоанне.

— Дякую. Не відмовлюся.

Генерал налив старому й собі. Його рука ледь тремтіла, коли він пив зі своєї склянки. Старий піdnіс свою, наче вітав Генерала. Стиха проказав кілька слів, яких Генерал гаразд не розчув, мовою, якої Генерал зовсім не розумів. «Corpus Domini nostri¹».

Коли його останній ворог-християнин випив, генерал вистрілив.

Та в мить між спуском гачка і гуркотом пострілу мозок йому прошив сумнів, дивний і жаский: ану ж як те, в що вірив цей чоловік, свята правда?

¹ Тіло Господа нашого... (лат.).